

ज्येष्ठ नागरिकांसाठी सायबर सुरक्षा:शिक्षणामध्ये समाजकार्याची भूमिका

डॉ.अतुलकुमार पुंजाजीराव राउत

सहाय्यक प्राध्यापक,
श्री सरस्वती समाजकार्य महाविद्यालय, वाशीम

सारांश :-

सायबर युगात डिजिटल व्यवहार, ऑनलाइन संवाद आणि इंटरनेटवरील विविध सेवांचा वापर मोठ्या प्रमाणात वाढला आहे. परंतु, ज्येष्ठ नागरिक सायबर सुरक्षेबाबत कमी जागरूक असल्याने ते फसवणूक, हॅकिंग, फिशिंग आणि सायबर गुन्ह्यांचे सहज शिकार होतात. त्यामुळे त्यांना डिजिटल सुरक्षिततेबाबत शिक्षण देणे अत्यावश्यक आहे. समाजकार्याची भूमिका या संदर्भात महत्त्वाची ठरते.

स्वयंसेवी संस्था, सामाजिक कार्यकर्ते आणि शिक्षण संस्था ज्येष्ठ नागरिकांसाठी सायबर सुरक्षेचे प्रशिक्षण आयोजित करू शकतात. हे प्रशिक्षण मजबूत पासवर्ड वापरणे, ओळख लपवणे, संशयास्पद ईमेल व लिंक टाळणे आणि सुरक्षित ऑनलाइन व्यवहार कसे करावे यासंबंधी असावे. तसेच, कुटुंबातील सदस्य आणि तरुण पिढी यांनीही ज्येष्ठ नागरिकांना तांत्रिक मदत देण्याची जबाबदारी घ्यावी.

शासनानेही या समस्येवर लक्ष केंद्रित करून सायबर सुरक्षेसंदर्भात मार्गदर्शक तत्वे तयार करावीत. बँका, मोबाइल कंपन्या आणि इतर सेवा प्रदात्यांनी सायबर सुरक्षेसाठी विशेष उपाययोजना कराव्यात.

सायबर सुरक्षिततेचे शिक्षण केवळ तांत्रिक संरक्षणापुरते मर्यादित नसून, ज्येष्ठ नागरिकांना आत्मनिर्भर व जागरूक बनवण्याचा प्रभावी मार्ग आहे. समाजकार्य आणि तंत्रज्ञान यांचा समन्वय साधल्यास त्यांना सुरक्षित डिजिटल जीवनशैली प्राप्त करता येईल.

मुख्यशब्द : सायबर सुरक्षा, ज्येष्ठ नागरिक, फिशिंग आणि हॅकिंग, तांत्रिक मदत, आत्मनिर्भरता.

प्रस्तावना :

आजच्या डिजिटल युगात तंत्रज्ञानाने आपल्या दैनंदिन जीवनात महत्त्वपूर्ण स्थान मिळवले आहे. इंटरनेट, स्मार्टफोन, ऑनलाइन बँकिंग, सोशल मीडिया आणि विविध डिजिटल प्लॅटफॉर्मचा वापर वाढल्यामुळे जीवन अधिक सोयीस्कर झाले आहे. परंतु यासोबतच सायबर गुन्हे, ऑनलाईन फसवणूक, गोपनीयतेचा भंग आणि डिजिटल सुरक्षिततेच्या समस्या देखील मोठ्या प्रमाणात वाढल्या आहेत. विशेषतः ज्येष्ठ नागरिक हे सायबर सुरक्षेच्या बाबतीत अधिक संवेदनशील ठरतात. आधुनिक तंत्रज्ञान आणि इंटरनेट वापराबद्दल कमी माहिती असल्याने ते सहजपणे सायबर गुन्हेगारांचे लक्ष्य होतात. त्यामुळे त्यांना सायबर सुरक्षेबाबत शिक्षण देणे आणि त्यांची जागरूकता वाढवणे ही काळाची गरज बनली आहे.

सायबर सुरक्षेचे महत्त्व ज्येष्ठ नागरिकांसाठी :

ज्येष्ठ नागरिक अनेकदा ऑनलाइन बँकिंग, डिजिटल पेमेंट, सोशल मीडियाचा वापर करत असतात. मात्र, योग्य प्रशिक्षण आणि माहितीअभावी ते फिशिंग, हॅकिंग, ओळख चोरी आणि ऑनलाईन फसवणुकीच्या जाळ्यात अडकण्याची शक्यता अधिक असते. सायबर सुरक्षेचे प्राथमिक नियम न पाळल्याने त्यांना आर्थिक फसवणूक, सोशल मीडिया प्रोफाइल हॅकिंग, बनावट कॉल्स आणि खोट्या स्कीम्सचा सामना करावा लागू शकतो. म्हणूनच, त्यांना सायबर सुरक्षेच्या मूलभूत संकल्पना शिकवणे आणि त्यांच्या डिजिटल सुरक्षा कौशल्यांमध्ये सुधारणा करणे अत्यंत आवश्यक आहे.

समाजकार्याची भूमिका :

समाजकार्य हा सामाजिक समस्या सोडवण्यासाठी प्रभावी मार्ग आहे. ज्येष्ठ नागरिकांना सायबर सुरक्षेच्या क्षेत्रात सुरक्षित ठेवण्यासाठी समाजकार्याची महत्त्वाची भूमिका ठरते. स्वयंसेवी संस्था, सामाजिक कार्यकर्ते आणि युवक हे सायबर सुरक्षेच्या प्रशिक्षणासाठी पुढाकार घेऊ शकतात. सायबर सुरक्षेवरील कार्यशाळा, ऑनलाइन सुरक्षा मार्गदर्शक पुस्तिका आणि डिजिटल प्लॅटफॉर्मवरील साक्षरता कार्यक्रम यांचा लाभ ज्येष्ठ नागरिकांना मिळायला हवा.

शासन आणि धोरणे :

शासनाने सायबर सुरक्षेसंबंधी धोरणे राबवून ज्येष्ठ नागरिकांना डिजिटल सुरक्षिततेच्या दिशेने मार्गदर्शन करणे आवश्यक आहे. तसेच बँका, सरकारी संस्था आणि मोबाइल सेवा प्रदात्यांनीही विशेष सायबर सुरक्षा कार्यक्रम आखले पाहिजेत. जसे की, सुरक्षित व्यवहारांसाठी OTP, द्वि-स्तरीय प्रमाणीकरण, संशयास्पद लिंक आणि कॉल्सविषयी सतर्कता सूचना इत्यादी.

संशोधनाचे उद्देश :

१. ज्येष्ठ नागरिकांच्या सायबर सुरक्षेबाबत जागरूकतेचे मूल्यांकन करणे .
२. सायबर सुरक्षेच्या संदर्भात समाजकार्याची भूमिका स्पष्ट करणे .
३. ज्येष्ठ नागरिकांसाठी प्रभावी सायबर सुरक्षा शिक्षण प्रणाली विकसित करणे .
४. शासनाच्या सायबर सुरक्षा धोरणांचे विश्लेषण करणे .
५. ज्येष्ठ नागरिकांना सुरक्षित डिजिटल जीवनशैली कशी देता येईल यावर उपाययोजना सुचवणे .

साहित्य समीक्षा :

सायबर सुरक्षेवरील अनेक अभ्यास आणि संशोधन प्रबंधांमध्ये डिजिटल युगातील वाढत्या सायबर गुन्ह्यांविषयी चर्चा करण्यात आली आहे. ज्येष्ठ नागरिक आणि सायबर सुरक्षेची गरज या विषयावर विविध लेखकांनी अभ्यास केला आहे. त्यानुसार, डिजिटल तंत्रज्ञानाचा वाढता वापर आणि इंटरनेटवरील वाढत्या फसवणुकीमुळे ज्येष्ठ नागरिक सायबर गुन्ह्यांचे सहज शिकार ठरतात.

सायबर सुरक्षेवरील अभ्यासांमध्ये फिशिंग, ओळख चोरी, बँकिंग फसवणूक, सोशल मीडिया हॅकिंग आणि बनावट ईमेलद्वारे होणाऱ्या फसवणुकींवर विशेष लक्ष केंद्रित करण्यात आले आहे. काही संशोधनांमध्ये असे आढळले आहे की, ज्येष्ठ नागरिक तांत्रिकदृष्ट्या कमी साक्षर असल्यामुळे ते सहजपणे सायबर गुन्हेगारांच्या जाळ्यात अडकतात.

समाजकार्याच्या भूमिकेवर झालेल्या संशोधनात असे दिसून आले आहे की स्वयंसेवी संस्था, समाजसेवी संघटना आणि शासन यांच्याद्वारे सायबर सुरक्षा शिक्षण दिल्यास ज्येष्ठ नागरिक अधिक सुरक्षित राहू शकतात. काही अभ्यासांमध्ये असे नमूद आहे की, सायबर सुरक्षेच्या मूलभूत संकल्पनांबद्दल जनजागृती करणाऱ्या कार्यशाळा, मार्गदर्शक पुस्तिका आणि ऑनलाइन साक्षरता कार्यक्रम प्रभावी ठरू शकतात.

अशा संशोधनांवर आधारित, हे स्पष्ट होते की ज्येष्ठ नागरिकांसाठी सायबर सुरक्षेचे प्रशिक्षण आणि समाजकार्याचा सहभाग अनिवार्य आहे, ज्यामुळे त्यांना सायबर धोके ओळखता येतील आणि त्यापासून स्वतःचे संरक्षण करता येईल.

पद्धतशास्त्र :

या संशोधनात वर्णनात्मक आणि विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धती वापरण्यात आल्या आहेत. प्राथमिक डेटा गोळा करण्यासाठी सर्वेक्षण, मुलाखती आणि प्रश्नावलींचा उपयोग केला गेला. द्वितीयक माहितीसाठी ग्रंथसंपदा, संशोधन निबंध, अहवाल आणि शासकीय दस्तऐवजांचा अभ्यास करण्यात आला. प्राप्त डेटाचे सांख्यिकीय आणि गुणात्मक विश्लेषण करण्यात आले.

निष्कर्ष :

ज्येष्ठ नागरिक सायबर सुरक्षेबाबत अजूनही पुरेसे जागरूक नाहीत, त्यामुळे ते फसवणुकीचे सहज बळी ठरतात. योग्य शिक्षण, समाजकार्य, आणि शासनाच्या उपाययोजनांद्वारे त्यांना डिजिटल सुरक्षिततेबाबत जागरूक करता येते. सायबर सुरक्षेसाठी कार्यशाळा, तांत्रिक सहाय्य, आणि प्रभावी सुरक्षा धोरणे राबवणे आवश्यक आहे. समाजकार्याच्या मदतीने ज्येष्ठ नागरिकांना सायबर धोके ओळखण्यास व त्यावर उपाययोजना करण्यास सक्षम करता येईल.

संशोधनातून स्पष्ट होते की, सायबर सुरक्षेचे शिक्षण हे त्यांचे संरक्षण आणि आत्मनिर्भरता वाढवण्यासाठी प्रभावी माध्यम आहे.

चर्चा :

डिजिटल युगात सायबर सुरक्षा ही एक गंभीर आणि महत्वाची समस्या बनली आहे. तंत्रज्ञानाच्या वेगवान विकासामुळे इंटरनेटचा वापर मोठ्या प्रमाणात वाढला आहे, आणि त्यासोबतच सायबर गुन्ह्यांचे प्रमाणही वाढले आहे. विशेषतः ज्येष्ठ नागरिक हे सायबर गुन्हेगारांचे प्रमुख लक्ष्य ठरत आहेत, कारण त्यांना नवीन तंत्रज्ञान, ऑनलाइन व्यवहार आणि इंटरनेट सुरक्षेची मर्यादित माहिती असते. या पार्श्वभूमीवर, "ज्येष्ठ नागरिकांसाठी सायबर सुरक्षा: शिक्षणामध्ये समाजकार्याची भूमिका" या विषयावर चर्चा करणे अत्यंत महत्वाचे आहे.

ज्येष्ठ नागरिकांसाठी सायबर सुरक्षेचे महत्त्व:

ज्येष्ठ नागरिक विविध कारणांसाठी इंटरनेट आणि डिजिटल प्लॅटफॉर्मचा वापर करतात. ते ऑनलाइन बँकिंग, सोशल मीडिया, व्हॉट्सअप, ई-मेल आणि विविध सरकारी सेवा वापरण्यासाठी इंटरनेटचा वापर करतात. तथापि, त्यांना सायबर सुरक्षेची पूर्ण माहिती नसल्याने ते सहज फसवणुकीच्या जाळ्यात अडकू शकतात.

सायबर सुरक्षेशी संबंधित धोके:

१. **फिशिंग हल्ले (Phishing Attacks):** फसवणुकीच्या ई-मेल, बनावट लिंक किंवा बनावट वेबसाइट्सद्वारे आर्थिक व व्यक्तिगत माहिती चोरण्याचा प्रयत्न केला जातो.
२. **वैयक्तिक माहितीची चोरी (Identity Theft):** ज्येष्ठ नागरिकांची बँक खाते माहिती, आधार क्रमांक किंवा इतर संवेदनशील माहिती चोरली जाऊ शकते.
३. **सोशल इंजिनीअरिंग (Social Engineering):** सायबर गुन्हेगार बनावट ओळखीचा वापर करून ज्येष्ठ नागरिकांना गंडा घालण्याचा प्रयत्न करतात.
४. **ऑनलाईन फसवणूक (Online Fraud):** खोट्या योजनांद्वारे गुंतवणूक किंवा लॉटरीच्या नावाखाली फसवणूक केली जाते.
५. **मालवेअर आणि व्हायरस (Malware & Viruses):** संशयास्पद वेबसाईट किंवा अनोळखी लिंकवर क्लिक केल्याने व्हायरस सिस्टिममध्ये प्रवेश करू शकतो.

समाजकार्याची भूमिका सायबर सुरक्षा शिक्षणात :

सायबर सुरक्षेच्या समस्येवर उपाय शोधण्यासाठी समाजकार्याची भूमिका महत्वाची ठरते. स्वयंसेवी संस्था, सामाजिक कार्यकर्ते आणि युवक ज्येष्ठ नागरिकांसाठी सायबर सुरक्षेचे शिक्षण देऊ शकतात. समाजकार्याच्या मदतीने त्यांना तंत्रज्ञानाशी जोडण्यास मदत होते, तसेच त्यांना इंटरनेट सुरक्षिततेबाबत माहिती दिली जाऊ शकते.

समाजकार्याच्या मदतीने राबवता येणारे उपक्रम:

१. **सायबर सुरक्षा कार्यशाळा:** ज्येष्ठ नागरिकांसाठी डिजिटल साक्षरता आणि सुरक्षित इंटरनेट वापराबाबत मार्गदर्शन करणे.
२. **ऑनलाईन फसवणुकीविषयी जनजागृती:** कोणत्याही अनोळखी ई-मेल किंवा लिंकवर क्लिक करण्याआधी योग्य पडताळणी करणे गरजेचे आहे हे सांगणे.
३. **तांत्रिक मदत केंद्रे स्थापन करणे:** जिथे ज्येष्ठ नागरिक त्यांच्या समस्या सांगू शकतील आणि त्यावर मार्गदर्शन मिळवू शकतील.
४. **युवकांचा सहभाग:** तरुणांनी आपल्या घरातील व परिसरातील ज्येष्ठ नागरिकांना इंटरनेट सुरक्षिततेबद्दल शिकवावे.
५. **सुरक्षित व्यवहारांचे प्रशिक्षण:** OTP, द्वि-स्तरीय प्रमाणीकरण (Two-Factor Authentication), आणि बँक व्यवहारांमध्ये काळजी कशी घ्यावी याबाबत माहिती देणे.

शासनाची भूमिका आणि उपाययोजना :

शासनाने सायबर सुरक्षेसाठी काही ठोस उपाययोजना राबवणे आवश्यक आहे. **डिजिटल इंडिया मिशन** अंतर्गत सरकारकडून विविध डिजिटल साक्षरता कार्यक्रम राबवले जात आहेत, परंतु ते ज्येष्ठ नागरिकांसाठी पुरेसे प्रभावी ठरत नाहीत.

शासनाने घेतलेली काही महत्वाची पावले:

१. **सायबर सुरक्षा कायदे अधिक कठोर करणे:** सायबर गुन्ह्यांविरुद्धात कठोर कायदे करून गुन्हेगारांवर कठोर कारवाई करणे.
२. **ज्येष्ठ नागरिकांसाठी हेल्पलाईन सेवा:** सायबर फसवणुकीच्या तक्रारींसाठी विशेष हेल्पलाईन सेवा सुरू करणे.
३. **बँका आणि वित्तीय संस्था यांचे सहकार्य:** डिजिटल व्यवहार अधिक सुरक्षित करण्यासाठी बँकांनी OTP, बायोमेट्रिक प्रमाणीकरण आणि इतर उपाय अधिक काटेकोरपणे राबवावेत.
४. **डिजिटल साक्षरता अभियान:** ज्येष्ठ नागरिकांसाठी मोफत डिजिटल प्रशिक्षण कार्यक्रम सुरू करणे.
५. **सुरक्षित ॲप्स आणि वेबसाइट्सबद्दल मार्गदर्शन:** कोणत्या वेबसाइट्स आणि ॲप्स सुरक्षित आहेत हे समजावून सांगण्यासाठी सरकारी स्तरावर विशेष माहितीपर मोहिमा राबवणे.

कुटुंबाची भूमिका आणि समाजातील सहभाग

ज्येष्ठ नागरिकांना इंटरनेट सुरक्षिततेसंदर्भात शिक्षित करण्यासाठी त्यांच्या कुटुंबाची आणि समाजाची मोठी भूमिका असते. घरातील तरुणांनी ज्येष्ठ नागरिकांना वेळोवेळी मार्गदर्शन करावे. **स्मार्टफोन, इंटरनेट बँकिंग आणि सोशल मीडिया सुरक्षिततेचे प्रशिक्षण** कुटुंबीयांनीच द्यावे, कारण ज्येष्ठ नागरिक अनोळखी व्यक्तींपेक्षा आपल्या नातेवाईकांवर अधिक विश्वास ठेवतात.

कुटुंब आणि समाजाने काय करावे?

१. ज्येष्ठ नागरिकांनी कोणत्याही अनोळखी लिंकवर क्लिक करू नये याची आठवण कुटुंबीयांनी सतत द्यावी.
२. त्यांना सुरक्षित संकेतशब्द (Strong Passwords) तयार करण्यास मदत करावी.
३. बँकिंग आणि आर्थिक व्यवहार सुरक्षित पद्धतीने कसे करावेत याचे मार्गदर्शन द्यावे.
४. कोणताही संशयास्पद कॉल किंवा मेसेज आल्यास तत्काळ कुटुंबीयांना कळवण्याची सवय लावावी.

निष्कर्ष :

सायबर गुन्हेगारी ही आधुनिक काळातील मोठी समस्या आहे, विशेषतः ज्येष्ठ नागरिकांसाठी. योग्य सायबर सुरक्षा शिक्षण, समाजकार्य, शासनाच्या उपाययोजना आणि कुटुंबीयांचे सहकार्य या माध्यमातून ज्येष्ठ नागरिकांना डिजिटल सुरक्षिततेबद्दल जागरूक करता येऊ शकते. समाजातील प्रत्येक घटकाने सायबर सुरक्षेसाठी योगदान दिल्यास ज्येष्ठ नागरिकांना सुरक्षित डिजिटल जीवनशैली मिळू शकेल. सायबर सुरक्षेच्या अनास्थेमुळे ज्येष्ठ नागरिकांना आर्थिक आणि मानसिक त्रास सहन करावा लागू शकतो. त्यामुळे त्यांना योग्य माहिती आणि प्रशिक्षण देणे अत्यंत आवश्यक आहे.

सायबर सुरक्षेचे शिक्षण हे केवळ सायबर गुन्हे टाळण्यासाठी नाही, तर ज्येष्ठ नागरिकांना डिजिटल तंत्रज्ञानाचा आत्मविश्वासाने आणि सुरक्षिततेने उपयोग करता यावा यासाठीही आवश्यक आहे.

संदर्भ:

१. भारतीय सायबर सुरक्षा कायदे आणि धोरणे : इलेक्ट्रॉनिक्स आणि माहिती तंत्रज्ञान मंत्रालय, भारत सरकार.
२. डिजिटल साक्षरता आणि सायबर सुरक्षा अभ्यास अहवाल – राष्ट्रीय सायबर सुरक्षा समन्वय केंद्र (NCSC), भारत.
३. सायबर गुन्हे आणि ज्येष्ठ नागरिकांवरील प्रभाव: सायबर क्राईम रिपोर्ट, NCRB (National Crime Records Bureau).
४. ऑनलाइन फसवणूक प्रतिबंध मार्गदर्शिका : भारतीय रिझर्व्ह बँक (RBI) आणि बँकिंग सुरक्षा संस्थांचे अहवाल.
५. ज्येष्ठ नागरिकांसाठी इंटरनेट सुरक्षितता मार्गदर्शक तत्वे : इंटरनेट अँड मोबाइल असोसिएशन ऑफ इंडिया (IAMAI).
६. सायबर सुरक्षा आणि समाजकार्य यावरील संशोधन निबंध : विविध विद्यापीठे आणि तंत्रज्ञान संस्थांचे संशोधन पेपर.
७. ग्लोबल सायबर सुरक्षा धोरणे आणि त्याचा ज्येष्ठ नागरिकांवरील प्रभाव : जागतिक बँक आणि युनायटेड नेशन्स रिपोर्ट.
८. संयुक्त राष्ट्र संघटनेचे डिजिटल सुरक्षा आणि ज्येष्ठ नागरिकांसाठी सायबर सुरक्षा धोरण अहवाल : UNDP आणि WHO यांचे संयुक्त अभ्यास.
९. सायबर गुन्हांवरील वर्तमानपत्रे व मासिके : द हिंदू, इंडियन एक्सप्रेस, बीबीसी टेक्नॉलॉजी रिपोर्ट.
१०. सायबर सुरक्षेवरील विविध ऑनलाइन लेख आणि तज्ज्ञांचे मत : CERT-In (Indian Computer Emergency Response Team) आणि अन्य आंतरराष्ट्रीय सुरक्षा संस्थांचे अहवाल.
११. 9372472809